

HUMANITIES

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.1.11>OTWARCIE I FUNKCJONOWANIE PLACÓWEK DLA BEZDOMNYCH DZIECI
NA ŻYTOMIERSZCZYŹNIE W PIERWSZEJ POŁOWIE LAT 1920**Mykola Bondarchuk***aspirant Katedry Historii Ukrainy Wydziału Historycznego
Żytomierskiego Uniwersytetu Państwowego imienia Iwana Franki (Żytomierz, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-3230-2156

istorikov95@gmail.com

Adnotacja. W artykule naukowym autor przeprowadza analizę opinii naukowców badających problemy dziecięcej bezdomności na sowieckiej Ukrainie w latach zatwierdzania tam systemu bolszewickiego. Nowością naukową badania jest to, że po raz pierwszy przeprowadzono kompleksową analizę problemu przejawów wspomnianej problematyki w tym regionie. Nowa Polityka Ekonomiczna państwa radzieckiego w latach dwudziestych XX wieku została wdrożona na tle nasilenia przejawów różnego rodzaju anomalii społecznych. Walka z nimi odbywała się na tle trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej. Jak wynika z analizy źródeł archiwalnych, władze radzieckie przywiązywały do tych środków, a przede wszystkim do ich zakończenia. Problemy te były spowodowane różnymi czynnikami, kataklizmami w społeczeństwie. Dotyczy to również wydarzeń niedawnej w tym czasie I wojny światowej oraz walk o wyzwolenie państwa na Ukrainie w latach 1917-1921. Utworzenie w 1923 r. Wołyńskiej Komisji Pomocy Dzieciom spowodowało zmniejszenie rozwoju bezdomności dzieci w regionie, utworzono wiele instytucji do życia takich dzieci.

Słowa kluczowe: anomalie społeczne, Żytomierszczyzna, władza radziecka, bezdomność dzieci, internat, kolonia.

OPENING AND FUNCTIONING OF INSTITUTIONS FOR HOMELESS CHILDREN
IN THE ZHYTOMYR REGION IN THE FIRST HALF OF THE 1920S**Mykola Bondarchuk***Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine, Faculty of History
Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-3230-2156

istorikov95@gmail.com

Abstract. In the provisions of the scientific article, the author analyzes the opinions of scholars who study the problems of child homelessness in Soviet Ukraine during the years of establishment of the Bolshevik system there. The scientific novelty of the study is that for the first time a comprehensive analysis of the problem of manifestations of this issue in this region. The new economic policy of the Soviet state during the 1920's was implemented against the background of increasing manifestations of various social anomalies. The struggle against them took place against the background of the difficult socio-economic situation. According to the analysis of archival sources, the Soviet authorities attached great importance to these measures, and first of all to their termination. These problems were caused by various factors, cataclysms in society.

Key words: social anomalies, Zhytomyr region, Soviet authorities, child homelessness, boarding school, colony.

ВІДКРИТТЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ
НА ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ**Микола Бондарчук***аспірант кафедри історії України історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-3230-2156

istorikov95@gmail.com

Анотація. У статті автор аналізує думки науковців, котрі досліджують проблему дитячої безпритульності в радянській Україні в роки утвердження більшовицької системи. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі проблеми виявів указаної проблематики в цьому регіоні. Нова економічна політика радянської держави впродовж 1920-х рр. реалізовувалася на тлі посилення виявів різних соціальних аномалій. Боротьба з ними відбувалася в часи важкого соціально-економічного становища. Як показує аналіз архівних джерел, радян-

ська влада надавала цим заходам, насамперед їх припиненню, вагоме значення. Ці проблеми викликані різними чинниками й катаклізмами в суспільстві. Також це стосується подій недавньої на той час Першої світової війни та державно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. Створення Волинської комісії допомоги дітям у 1923 р. сприяло зменшенню розвитку дитячої безпритульності в регіоні, а також створено низку закладів для проживання таких дітей.

Ключові слова: соціальні аномалії, Житомирщина, радянська влада, дитяча безпритульність, інтернат, колонія.

Вступ. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності не є новою для сучасного українського народу. В умовах трансформації суспільства поширюються негативні тенденції в основних сферах життєдіяльності найбільш соціально незахищених категорій населення. Насамперед це стосується дітей та підлітків. Зростає кількість правопорушень, скоєних неповнолітніми, поширюється наркоманія і алкоголізм у підлітковому середовищі. З року в рік зростає чисельність безпритульних дітей. Траєкторія їхнього розвитку та становлення гідного громадянина України тепер є проблемною.

За часів панування радянської влади замовчувався реальний стан дитячої безпритульності та роль системи народної освіти в її подоланні. Було характерним перекручування фактів, втрата об'єктивності заради ідеологічної відповідності. Радянська система вимагала возвеличення ролі комуністичної партії, комсомолу та їх керівників у справі вирішення цієї проблеми. Закладів, де могли перебувати безпритульні, було не так багато, тому процес їх відкриття був не зовсім простим для радянської влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема відкриття дитячих будинків та колоній на Житомирщині у вказані нами часові межі досі не була предметом наукового пошуку, окрім поодиноких досліджень Г. Стародубець (Стародубець, 2019) та І. Власюка (Власюк, 2014–2015, 2018). Т. Букреєв (Букреєв, 2016, 2017), А. Зінченко (Зінченко, 2002, 2007), І. Іщенко (Іщенко, 2001, 2003), В. Іваненко (Іваненко, 2006) та Є. Комар (Комар, 2015) досліджують проблему по Україні загалом, подеколи зосереджуючись на Житомирщині. Науковці акцентують на причинах дитячої безпритульності та кроках радянської влади з метою ліквідації цього виду соціальних аномалій.

Основна частина. Мета статті – дослідити процес відкриття дитячих будинків та колоній на Житомирщині з метою подолання дитячої безпритульності в 1920-х роках.

Завдання дослідження:

- визначити основні причини розвитку дитячої безпритульності та її вияви в регіоні в умовах НЕПу;
- дослідити способи і методи боротьби радянської влади з ними;
- проаналізувати процес відкриття дитячих будинків та функціонування старих закладів, систему забезпечення цих установ усім необхідним.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові (логічний, порівняльний), спеціальні історичні методи (проблемно-хронологічний). Вони дозволили визначитися з цим періодом, у якому проблема дитячої безпритульності та функціонування дитячих будинків досліджується конкретно, у хронологічній та логічній послідовності. Щодо вивчення окремих явищ цього процесу застосовувався порівняльний аналіз. Дослідження базується також на принципах науковості, історизму та об'єктивності.

Матеріали та методи дослідження. На початку 1920-х рр. в радянській Україні відбувається організаційне становлення системи допомоги безпритульним дітям. «Центральним органом, який займався вирішенням проблемами сирітства, стала Рада із захисту дітей, заснована в 1919 році. Згодом створено інспекції при відділах народної освіти. Центральну комісію допомоги дітям в Україні (ЦКДД) створено при Комісії з ліквідації наслідків голоду в листопаді 1922 року постановою РНК УРСР. Вона стала самостійним органом лише із серпня 1923 року. Її головне завдання – подолати дитячу безпритульність» (Власюк, 2014–2015: 67).

Народним комісаріатом освіти (НКО) УРСР на законодавчому рівні ухвалено низку постанов про «відкриття та утримання дитячих будинків (1920 р.), про боротьбу з дитячою безпритульністю (1924 р.); кодекси законів про народну освіту (1922 р.), шлюб, опіку, сім'ю та акти громадянського стану (1926 р.) регулювали і систему соціального захисту дітей» (Букреєв, 2017: 90).

Необхідно вказати на те, що у 20-х рр. ХХ ст. в УРСР почали створюватись і регіональні комісії з питань допомоги дітям. Зокрема, в грудні 1924 року розпочала роботу Житомирська комісія допомоги дітям. Житомирщина на той час входила до складу Волинської губернії і в її районах діяла Волинська губернська комісія допомоги дітям, яка почала свою роботу ще в жовтні 1923 року. Також робота цих органів проводилась у Коростенській та Шепетівській округах (Власюк, 2014–2015 : 70).

Свідченням серйозного ставлення місцевої влади до питань організації опіки дітей є факт розгляду цього питання на засіданнях губернського відділу освіти.

Перша спроба реалізації проєкту з відкриття дитячого будинку в м. Житомирі здійснена ще у 1920 році. «16 грудня 1920 р. в м. Житомирі відбулося засідання Волгубвідділу народної освіти і комісією затверджено постанову про відкриття дитячого будинку на 40 осіб і дитячого клубу з нагоди тижня дитини. Дитячий будинок мав назву «Сиріт і дітей червоноармійців» (ДАЖО: 48).

Активну роботу організацій з опіки дітей на території Житомирщини підкреслює ще один важливий факт. У Протоколі № 3 від 29 січня 1921 р. засідання Волгубнародосвіти читаємо таке: «члени засідання постановили, що потрібно знайти всі необхідні речі для функціонування дитячого будинку, зокрема фартухи для персоналу» (ДАЖО: 48).

Доцільно наголосити, що, окрім відкриття дитячих закладів, проводилися й інші види роботи задля запобіганню поширенню дитячої безпритульності. Зокрема, робітники Волинського губернського відділу

народної освіти у квітні 1921 р. активно їздили територією Житомирського повіту, де в сільській місцевості проводили мітинги серед дорослого населення, збираючи кошти на відкриття та функціонування дитячих будинків. Також населення активно допомагало партробітникам продовольством (ДАЖО: 53).

По всій Волинській губернії станом на 01 грудня 1920 р. налічувалось 25 дитячих будинків. На території Житомирщини їх було всього 2, один розташовувався в Житомирі, де могли розмістити 40 дітей, а інший – у Коростені на 50 місць разом з дитячою їдальнею (ДАЖО: 2).

Відкриття дитячих будинків було на порядку денному відповідних органів радянської влади ще задовго до створення комісії із допомоги дітям. Схожа ситуація спостерігалась і в інших регіонах України, зокрема на Поділлі та Київщині. В одній зі справ ідеться про те, що в 1921 р. радянська влада намагалась ініціювати реалізацію створення дитячих будинків не тільки в селах, а й у містах. Зокрема, такі лозунги поширювались під час сезонних польових робіт на селі агітаторами. Селянам роздавали спеціальні листівки, де йшлося про подолання дитячої безпритульності. В одній із таких листівок, яка датується 1921 р., зазначено: «рекомендується створити на селі дитячі літні ясла, щоб дітей від 1 до 4 років там годували, тримали в теплі в негоду. Також ці заклади можуть функціонувати і далі, знижуючи рівень дитячої безпритульності та сирітства» (ЦДАГО України: 17). Досліджувана нами проблема побутувала й на початку 20-х років, адже відкриття нових дитячих будинків та розміщення там дітей було нагальною проблемою. Функціонування таких притулків та інтернатів було повністю під контролем держави, і вихованці, перебуваючи там, мали все необхідне, здобували знання та розвивали певні трудові навички.

Вагоме значення в подоланні дитячої безпритульності мали комісії із захисту материнства, які охоплювали не тільки міста, а й села. Зокрема, Всеукраїнська нарада по роботі на селі на сесії 22–28 лютого 1921 р. ухвалила рішення про те, що на селі потрібно не тільки піднімати господарство, а й налагоджувати відкриття дитячих будинків, шкіл, садочків. (ЦДАГО України: 3).

Органами радянської влади ухвалено рішення про «надання щомісячних пенсій дітям сиротам, які перебували в дитячих будинках, та вдовам, які втратили чоловіків на війні або в разі нещасних випадків на виробництві. Ця категорія поширювалась тільки на тих осіб, у яких застраховано життя. В одному з архівних документів ідеться про те, що «в разі смерті людини, яка мала страховку на виробництві або під час нещасних випадків, її виплати переходили її родині. Гроші могли отримувати діти до 16 років, вдови, які не мали роботи, та батьки загиблих» (ЦДАГО України: 64). Така допомога, безумовно, покращувала життя пересічних громадян України, проте в умовах бідності, голоду їх не було достатньо. Проблема дитячої безпритульності і далі була актуальною в республіці.

Також почала виплачуватись допомога безробітним жінкам, які виховували дітей самотужки. Якщо ці жінки помирали, то їхніх дітей за кошти держави оформлювали в садочки, дитбудинки. Також передбачалось «відкриття нових подібних закладів до 5-ї річниці Жовтневої революції та розміщення на проживання там дітей із вулиці» (ЦДАГО України: 79). Така практика була поширеною в період НЕПу та неодноразово повторювалась і пізніше. Усі речі, їжу та інші необхідні матеріали для функціонування дитячих будинків надавала держава, часто робили пожертви і прості громадяни. Евакуйованих неповнолітніх осіб із регіонів, що голодували, також розміщували в таких установах.

Діти з регіонів, які були вражені голодом, прибували у Волинську губернію. «У березні-квітні 1922 р. відкрито дитячі будинки в Овручі (на 30 ліжок) і в с. Словечне Овруцького повіту (на 50 дітей). Планується також розмістити додаткові місця для 100 дітей, які прибудуть з інших губерній» (ДАЖО: 193).

Функціонування дитячих будинків у с. Словечне та в Овручі також повністю забезпечувалось органами радянської влади. Зокрема, «повітові майстерні та заготівлі продуктів за жовтень 1922 р. в дитячі будинки повіту забезпечили 1900 т хліба, 236 пар взуття, 13 т жирів, 26 т ковбаси, 36 т яблук та інших фруктів, велику кількість молока та всі необхідні речі. Також усім забезпечені їдальня та лікарня для тих, хто голодує, в Овручі. Виділяється велика кількість пайків тим, хто голодує, з інших регіонів, особливо з Донбасу, бо наближається зима» (ДАЖО: 241).

Велика кількість безпритульних дітей прибула на Житомирщину і в 1921 р. Зокрема, в липні 1921 р. в Житомир прибув санітарний поїзд із Саратовської губернії. «216 дітей прибули в Житомир з Саратова, де панує голод. Стан дітей дуже поганий. Більшість із них хворіє на скарлатину, 20 – на сипний тиф та дезентерію, інші мають гострий паратиф, грип та досі не визначену нами інфекцію. Вагони, де їхали діти, рекомендовано продезінфікувати, самих вихованців привести до дитячих закладів міста, нагодувати, помити та помістити на карантин, поки вони не поїдуть в інші установи повіту» (ЦДАГО України: 46). У визначені нами часові межі вищенаведені хвороби були поширеними в той час серед населення теренів колишньої Російської імперії. Ці захворювання доволі швидко та гостро проходили, а вчасно надана допомога могла врятувати життя. Проте смертність була дуже великою, особливо серед дітей.

З наближенням холодів потяги з евакуйованими дітьми продовжували прибувати в Житомир. «10 вересня 1921 р. в Житомир прибув потяг із Московської губернії, де перевозили 450 дітей. Діти виснажені. Рекомендується їх розмістити в евакоприймачих міста та його околицях, а потім перевести в інші дитячі будинки» (ЦДАГО України: 9).

Подібні випадки траплялися і на Київщині. «21 липня 1921 р. в Київ прибула група дітей у складі 130 вихованців та 22 осіб персоналу із Саратовської губернії. Прохання розмістити вказаних осіб у дитячі комуни Київської губернії» (ЦДАГО України: 68).

На 1922 р. український політикум, який займався ліквідацією дитячої безпритульності, планував прийняти на місцях до 25 тисяч дітей з інших місцевостей та регіонів, які були охоплені голодом у Росії. На утримання дитячих будинків влада мала передати 4 млрд рублів із розподілом цих коштів у відповідні губернії УРСР (3,2 млрд. на Комісаріат здоров'я та 800 млн на освіту) (ЦДАВО України: 19).

Варто вказати на те, що наявні дитячі будинки в більшості регіонів Радянської України, зокрема і на Житомирщині, були переповнені вихованцями. «Дитячі будинки в Київській, Подільській, Одеській губернії переповнені. Прошу відкривати заклади на місцях, бо проблема дитячої безпритульності стоїть дуже гостро» (ЦДАВО України: 120).

Важливим у відкритті закладів харчування та проживання для неповнолітніх сиріт та безпритульних було безперервне та належне забезпечення цих будинків усім необхідним. Працівники Ради захисту дітей розробили систему забезпечення притулків через добровільні пожертви населення грішми, одягом, продуктами. Також надавались відповідні фінансові дотації з боку влади. На зимовий період ці заклади повністю забезпечували паливом. Установилась і належна система дитячого харчування, за якою розрахована порція для дітей, уживання молочних продуктів (ЦДАГО України: 6). Хороші умови проживання та навчання в подібних установах сприяли покращенню стану здоров'я дітей, їх розвитку.

17 січня 1922 р. Засідання Комісії з допомоги дітям, що голодують, ухвалило рішення про норми харчування дітей, що голодують, в Україні. «Для підтримання організму людини, яка голодує, потрібні такі продукти: хліб $\frac{1}{2}$ фунта – 436 ккал, крупи – 162 ккал, м'ясо або жири $\frac{1}{4}$ фунта – 90 ккал, картопля $\frac{1}{2}$ фунта – 166 ккал, овочі $\frac{1}{4}$ фунта – 36 ккал, інші продукти. Нормальною денною нормою вживання їжі за цими стандартами є 993 ккал» (ЦДАВО України: 21). Такі харчові стандарти допомагали вижити дітям, якщо вони перебували під наглядом. У безпритульних дітей, які часто проживали просто неба, шансів вижити в умовах голоду 1921–1923 рр. було дуже мало, особливо в містах.

Подібними закладами, де могли перебувати безпритульні діти та сироти, окрім дитячих будинків, стали трудові колонії. Такі комплекси в Україні почали діяти з 1921 р., зокрема і на території Житомирщини. Один із таких будинків мав бути організований у Левківській волості Житомирського повіту. У документі повідомляється, що «повітвідділ зазначає, що на базі нетрудової садиби в с. Вацькові організовано трудову колонію» (ДАЖО: 31). Подібні установи почали відкриватись і в інших місцях Житомирського повіту, зокрема в Троянівській волості. Їх забезпечували всім необхідним райпродкоми Волинської губернії (ДАЖО: 31).

На Житомирщині зафіксовані випадки, коли на час літніх робіт безпритульних дітей та вихованців дитячих будинків розміщували в селах, де їх долучали до сільськогосподарських робіт. Із завершенням цих робіт вихованці залишались у трудових колоніях цих сіл, де і проживали. «Літня кампанія соціального виховання 1920 р. мала великий успіх. З метою належного виховання дефективних дітей, які раніше жили на вулиці, їх привчали до праці та залучали до допомоги в сільському господарстві. Діти відправлені в такі села Житомирського повіту, як Лука, Станишівка, Троянів, Зарічани, Пряжів. Вихованці допомагали в роботі з великою рогатою худобою, в корівниках (групами по 25–30 осіб). Така співпраця допомогла виконати план робіт і розвинути в дітей соціальні та трудові навички. У вересні цього ж року діти віком 12–15 років залишились жити в трудових колоніях вищезазначених сіл» (ДАЖО: 38). Діти, перебуваючи в трудовій колонії, могли навчатись, мали постійну їжу і працювали. Це сприяло адаптації в колективі та виробленню певних трудових навичок. Ці дитячі установи перебували під контролем губернського відділу соціального виховання та отримували матеріальне забезпечення з боку держави.

Для належного забезпечення молочними продуктами новонароджених та дітей до 4-х років органами радянської влади створено так звані «молочні кухні». Такі заклади планувалось створити в містах, які були розраховані в середньому на забезпеченні 200–300 дітей молоком. Створення «молочних кухонь» знизило рівень недостачі молока для дітей-сиріт та новонароджених, яких покидали матері. Жіночий відділ Охорони материнства та дитинства і Рада захисту дітей ініціювали створення і будинків грудних дітей, де вагітні жінки народжували дитину і перебували з нею до 3 місяців. Дитина і жінка були повністю забезпечені одягом та харчуванням. Деяким жінкам надавали і роботу в таких закладах. (ЦДАГО України: 44). Такі заходи радянської влади робились задля покращення становища жінки з дитиною, ліквідації дитячої безпритульності, а також для зменшення кількості абортів, адже жінки, які вагітніли і не могла забезпечити себе та свою дитину через відсутність роботи і житла, часто робили аборт. Саме через це ініційовано створення Будинків для грудних дітей, «молочних кухонь» задля припинення вищезазначених негативних явищ.

У дитячих будинках проводились заходи щодо дотримання санітарної гігієни власного тіла. Як правило, такі просвітницькі лекції проводились із нагоди Тижня захисту дітей. Наведемо приклад таких лекцій, які були проведені в одному з дитячих будинків Харкова в серпні 1920 року. На порядку денному стояло питання щодо дотримання санітарних умов вихованців дитбудинків, чистоту їхніх тіл та ліжок, проблему продовольчого забезпечення. Особливо наголошувалось на правильному харчуванні новонароджених, вживанні молока та його штучних замінників. Також проведена лекція задля запобігання ранньої сексуальної активності серед неповнолітніх і, відповідно, переданню різних статевих хвороб (сифіліс, гонорея) (ЦДАГО України: 35). Лекції щодо статевого виховання були надзвичайно важливими, оскільки проблема проституції серед дітей та дорослого населення була поширена в той час. Статеві стосунки в ранньому віці стали повсякденним явищем, особливо у великих містах.

Під час відкриття дитячих закладів створювалась спеціальна комісія, яка перевіряла технічний стан будівлі, де мав розміщуватись дитячий будинок, наявність усіх необхідних матеріалів. Подібна ситуація

спостерігалась і в с. Лука, яке також належало до вже згаданої нами Левківської волості. Отже, під час відкриття дитячого закладу в Луці в 1921 р. створено комісію в складі таких осіб: представника Наросвіти, інспектора робітничо-селянської організації і представника місцевого комнезаму (ДАЖО: 63). Схожі технічні питання вирішуються подібними способами і в наш час. Це стосується приймання шкіл і дитячих садочків.

Членами Волинської комісії допомоги дітям проведено інспекційний огляд дитячих закладів Житомира та Житомирського повіту. «10 вересня 1920 р. головою комісії Авеліною та лікарем від Волгубздрава Маєвською оглянуто будинок для дефективних дітей у с. Іванівка. Цей будинок у народі називають тюрмою. Діти перебувають у жахливому стані, не мають їжі, постілі, одягу. Сплять по 17 осіб у кімнаті, яка мала, на одному ліжку спить трое дітей. В установі живе 12-річний глухонімий хлопець, його станом ніхто не переймається, як і навчанням. Трудова майстерня, де займаються діти, також не відповідає встановленим нормам та правилам. Ясно те, що діти погано харчуються і зовсім не навчаються. Прошу вжити заходів для ліквідації недоліків» (ЦДАВО України: 43).

Волинська комісія допомоги дітям розробила необхідні завдання, що стосувалися необхідної допомоги безпритульним. Зокрема, робота комісії стосувалась умов побуту дітей у дитячих установах відкритого та закритого типу, забезпечення необхідними санітарно-гігієнічними засобами, одягом та належним харчуванням. Відповідною постановою Волгубнаросвіти від 13 червня 1923 р. затверджено План роботи з охорони здоров'я дітей на місцях. Співробітники комісії перевіряли всі дитячі заклади в Житомирській та Коростенській округах Волинської губернії (ДАЖО: 193, 241).

Під час оформлення дитини в дитячі установи комісія допомоги дітям акцентувала на стані здоров'я вихованців. Безпритульні мали пройти кваліфікований медичний огляд із відбором усіх аналізів на наявність хронічних та гострих захворювань. Після цього їх направляли у вільні дитячі установи (ЦДАВО України: 5).

Важливим внеском у роботі з подолання дитячої безпритульності в Житомирському регіоні була робота відділу соціального виховання при Волинському губернському відділі освіти. Працівники цього департаменту перевіряли матеріальний стан дитячих будинків у м. Житомирі та його околицях, такі ж установи були створені і в повітах. «Працівники відділу соціального виховання при Волинському губернському відділі освіти за лютий 1922 р. проінспектували дитячі будинки міста Житомира та його околиць, а також трудових колоній та таборів із метою їх підготовки до проведення літньої кампанії та відпочинку в таборах та санаторіях дітей. Особливо нагально було для нас знайти нові будівлі та землю для городів, щоб розмістити там дітей, які голодують, особливо з Поволжя. Стан дитячих будинків та садків щодо харчування в Житомирі та повіті дуже тяжкий, те ж спостерігається і в інших повітах, наприклад у Новоград-Волинському» (ЦДАВО України: 284). З вищенаведеної інформації можемо зробити висновки, що найпоширенішою проблемою в забезпеченні дитячих будинків була саме продовольча. Їжі не вистачало, що зумовлювалось недавніми подіями Першої світової війни, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., голодом 1921–1923 рр. та різними соціальними катаклізмами.

За останні кілька років, а саме 1919–1922 рр., у Волинській губернії зросла кількість дитячих будинків. Станом на березень 1922 р. кількість таких установ була такою: м. Житомир – 24 (дитбудинків та колоній), Житомирський повіт – 15, Новоград-Волинський повіт – 8, Ізяславський повіт – 7, Полонський повіт – 7, Коростенський повіт – 11, Овруцький повіт – 16, Староконстантинівський повіт – 16. Отже, загальна цифра – 96. У них виховувалось 5 200 дітей (ЦДАВО України: 290, 290а). У Радомишльському повіті (з 1937 р. перебуває в складі Житомирської області), який входив до Київської губернії, налічувалось 11 дитбудинків, у яких перебувало 134 вихованці (ЦДАВО України: 49).

Аналізуючи цифрові дані, можна зауважити, що на Житомирщині станом на березень 1922 р. обладнано та матеріально забезпечено 85 дитячих будинків (м. Житомир, Житомирський повіт, Новоград-Волинський, Коростенський, Овруцький повіти Волинської губернії та Радомишльський повіт Київської губернії). Кількість доволі значна, враховуючи тогочасні реалії життя. Такий темп відкриття установ та розміщення там безпритульних, безумовно, впливав на зниження цієї соціальної аномалії, проте проблема дефективних дітей продовжувалась і надалі.

Продовольча ситуація в дитячих закладах Житомира була доволі напруженою, тому в травні 1922 р. в місті почали робити пожертви грошми та продуктами на допомогу функціонування дитустанов і шкіл. «За травень зібрано 1799 пудів жита, велику кількість картоплі, сала та іншого продовольства. Деякі дитячі будинки прикріплено до пролетарських організацій, зокрема на Корбутівці – до Совнархозу (Радянське народне господарство), на вул. Синельниківській 6 дитбудинок переданий під дитячу лікарню. Велику допомогу надала і АРА, поставивши в місто продовольчі потяги. Голодують не тільки діти, а й педагоги, які не отримали пайки» (ЦДАВО України: 290, 290а). Недостача продовольчих пайків мала місце не тільки в Житомирі, а і в регіоні. Особливо тяжкою була ситуація в Овруцькому повіті, де через скудне забезпечення їжею довелося закрити два дитячі будинки та трудову колонію, а персонал та дітей перевести до інших закладів (ЦДАВО України: 291, 291а).

Працівниками Волинської комісії допомоги дітям та відділу соціального виховання в червні 1922 р. перевірено вокзали, ринки з метою знайти там безпритульних дітей та взяти їх на облік. З документів відділу Охорони дитинства маємо такі дані: «За перше півріччя поточного року безпритульних дітей у м. Житомирі налічується 272, в повітах – 3 500. За цей час за злочини неповнолітніх безпритульних відкрито 145 кримінальних справ. Найбільш поширеними злочинами були: крадіжки, розбої, дрібне хуліганство, жебракування» (ЦДАВО України: 292). Кримінальність серед безпритульних була доволі поширеним явищем, окремі особи навіть збирали банди, які повністю склалися із дітей, що грабували оселі та магазини.

Відомо, що для неповнолітніх правопорушників відкрито спеціальні дитячі будинки. Один із таких закладів розташовувався на вул. Синельниківській у Житомирі. «Основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників – установа для соціального виховання осіб, які не старші за 14 років, які фізично і духовно не обтяжені в різних ступенях. Комплектування дітьми дитячого будинку відбувається суто за потребами Губернських чи повітових комісій у справах дітей, які і визначають, куди віддати малолітніх правопорушників. Розміщують не більше 30 дітей. Пропонується створити більш дисциплінований графік життя вихованців із покараннями та соціальним вихованням і навчанням. Також за вихованцями завжди буде наглядати інспектор із міліції, який указуватиме, які є недоліки в житті дітей та братиме участь у заняттях. Для правопорушниць-дівчат із 10 років буде створено технічний будинок праці, де вони будуть займатись шиттям, мереживом, ткацтвом. Після того, як їм виповниться 18 років, вони покинуть колонію і перейдуть до самостійного життя» (ЦДАВО України: 3, 4–6, 7–11). У таких установах учні більше займались фізичними навантаженнями, що також було однією з основних ідей та одним з основних напрямів соціального виховання в Радянському Союзі.

301.10.1923 р. до 01.08.1924 р. Волинською комісією надано допомогу 457 безпритульним дітям, 169 дітям безробітних батьків, а також дітям-сиротам. Відповідним органом організовано відпочинок у таборах юних ленинців у Житомирі (270), Коростені (90) на суму 3278 крб. Для дітей членів Комітету незалежного селянства (КНС) створено 5 дитячих ясельних груп на 250 місць на суму 3000 крб, отримано 200 пайків із молочарського розподільчого пункту; влаштовано 93 дитини (витрачено 487 крб), які виходили з дитбудинків за віком; проліковано 712 дітей із вищеназваними важкими захворюваннями (туберкульоз, тиф) (ДАЖО: 65).

Доцільним було відкриття у квітні 1924 р. в Житомирі їдальні для безпритульних дітей та розширення будинку з 27 місць до 50 для них. Також важливим було те, що в місті створено дитячу колонію для дітей, які хворіли на туберкульоз, на 50 місць (ДАЖО: 65).

Особливою групою дітей, які привертали до себе увагу органів радянської влади, були ті, хто масово збирались на залізничних вокзалах, станціях, ринках, підвалах будинків або просто неба, в парках, лісах. Таких дітей було дуже важко знайти, щоб надати їм відповідну допомогу, освіту, щоб нагодувати. Ці діти були дуже мобільні, могли швидко долати великі відстані, зокрема на потягах, ховаючись у них. Волинською комісією допомоги дітям зафіксовано, що в Житомирській окрузі нараховувалось 463 таких дітей. Найбільшу кількість із них складала вікова категорія від 8 до 14 років (439), а найменшу – 4-річні діти (24). Саме для цих дітей 16.12.1923 р. відкрито перший у м. Житомирі спеціальний дитячий будинок. Цей заклад органи державної влади забезпечували всім необхідним: їжею, одягом, засобами гігієни (ДАЖО: 65).

Під патронатом Волинської губернської та Житомирської окружної комісії допомоги дітям перебували різні дитячі установи. Органами влади надано дотації на їх функціонування в розмірі 22192 крб. Ці організації опікувались такими закладами, як закритий будинок для підлітків на 50 осіб, дитячий майданчик на станції «Житомир», їдальня на 125 осіб, гуртожиток-майстерня для дівчат-підлітків на 25 осіб, дитячий туберкульозний санаторій на 40 дітей, відділення для дітей, хворих на кістковий туберкульоз, на 15 ліжкомісць тощо [12]. У закритих установах Губернського відділу народної освіти та Губздраву перебували по м. Житомиру 2294 дітей, по губернії – 1766 (ДАЖО: 9).

Стан багатьох дитячих будинків, колоній, дитячих садочків на території Волинської губернії в 1920-х роках перебував у поганому стані. Будівлі, виділені під ці установи, часто перебували в аварійному стані, не мали належної кількості кімнат для розміщення там вихованців, у приміщеннях були грибкові інфекції та гризуни. Матеріальне та продовольче забезпечення з боку влади також було незначним. «Становище дітей у дитячих будинках на 1924 р. є незадовільним. Вихованцям за кілька місяців жодного разу не змінили натільну білизну, в багатьох із них були воші, короста. Будинок, де вони перебували, розташовується під Житомиром, проте він набув аварійного стану ще в 1920 р., про що комісія з допомоги дітям повідомляла в Губернський відділ освіти. Діти живуть у складних умовах, на одному ліжку сплять по троє осіб. Вихованці дошкільного віку перебувають в одній кімнаті з підлітками, що не зовсім правильно з педагогічного боку. У приміщенні антисанітарний стан, вогко, є багато хворих на сухоти. Особливо тяжких забрано до лікарні. Організація «Друзі дітей» щомісяця допомагає цьому дитячому будинку продовольством та одягом» (ДАЖО: 101). Подібні ситуації в окреслені нами часові рамки не були поодинокими. Розміщення дітей в аварійних установах було нормою, бо нових будівель, придатних до експлуатації та розміщення великої кількості дітей, не було. Часто під дитячі будинки віддавали навіть сараї, підвали для тимчасового житла безпритульних.

Варто сказати, що безпритульних дітей через брак місць у дитячих установах розміщували в школах Житомира, де вони і проживали, і навчались. Багато учнів раніше займались грабництвом, жебракуванням, хуліганством. Через те їх називали дефективними. Такі діти обов'язково проходили реєстрацію в школах, за ними встановлювали контроль із боку педагогів та адміністрації Губернського відділу освіти. Станом на 15 січня 1925 р. в м. Житомирі та його околицях таких вихованців було близько 50 (ДАЖО: 150).

Через наслідки голоду 1921–1923 рр. на терени Волинської губернії і безпосередньо Житомирщини евакуйовано велику кількість дітей із районів півдня України, що голодували, особливо Херсонщини, Миколаївщини та частково Донбасу. Через брак місць у дитячих установах цих дітей розміщували в лікарнях, школах. У Житомирі ситуація з безпритульними залишалась напруженою. «Безпритульних дітей у місті та на його околицях станом на 4 квітня 1924 р. налічувалось 226 осіб. Більшість із них проживали на території залізничного вокзалу, ринку. 218 дітей влаштовано в дитячі будинки губернії. Через велику кількість вихованців установи безпритульних тимчасово розмістили в одному зі зруйнованих будинків міста. 50% евакуйованих

дітей та місцевих ховаються в колекторах, де виявлено дітей віком 9–14 років. 900 евакуйованих вихованців поселено в районі дитячої лікарні в Станишівці, інших – у трьох дитячих будинках Житомира та евакоприймника. Їх забезпечення повністю покладено на державний бюджет» (ДАЖО: 178–179).

Висновки. Таким чином, у 1920-ті рр. в радянській Україні загалом та на Житомирщині зокрема склалася політико-економічна ситуація, яка призвела до появи таких соціальних явищ, як масова дитяча безпритульність і духовна безпорадність. У першій половині 20-х рр. XX ст. в УРСР створено систему закладів соціального захисту, діяльність яких скеровувалася на допомогу нужденним дітям. Так, усі дитячі заклади були покликані не просто врятувати дітей від негативного впливу вулиці, а й виховати «нову людину». У дитячих закладах організовано навчально-виховний процес, котрий передбачав соціальне, фізичне та статеве виховання, шкільне й трудове навчання.

Список використаних джерел:

1. Букреев Т. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* 2017. Вип. 1(1). С. 88–94.
2. Букреев Т. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років XX ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45, Т. 1. С. 221–226.
3. Власюк І.М. Державні та суспільні заходи подолання дитячої безпритульності на Волині в 1920-х роках. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць.* 2014–2015. Вип. 8–9. С. 100–103.
4. Власюк І.М. Діяльність державних комісій допомоги дітям на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак : науковий щоквартальник.* 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 3. С. 66–70.
5. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО) Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.
6. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 38.
7. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 101.
8. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 150.
9. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 178-179.
10. ДАЖО. Ф. Р. 277. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 65.
11. ДАЖО. Ф. Р. 643. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 49.
12. ДАЖО. Ф. Р. 643. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 9.
13. ДАЖО. Ф. Р. 1657. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 48.
14. ДАЖО. Ф. Р. 1657. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 53.
15. ДАЖО. Ф. Р. 1983. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31.
16. ДАЖО. Ф. Р. 1983. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 63.
17. ДАЖО. Ф. Р-1999 Оп.1. Спр. 31. арк. 6, 193, 241.
18. Зінченко А.Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках XX ст. в Україні. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія.* 2007. Вип. 10. С. 54–67.
19. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х –першій половині 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Одеса. 2002. 17 с.
20. Іваненко В.В., Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону : монографія. Дніпропетровськ. 2006. 280 с.
21. Іщенко І.В. Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення. *Грані.* 2001. 1(15) січень-лютий. С. 26–34.
22. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Дніпропетровськ. 2003. 16 с.
23. Комар, С.Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 213 с.
24. Стародубець Г.М., Стародубець В.О. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2019. Вип. 27. С. 19–25.
25. Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 514. Арк. 5
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 9
27. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 19.
28. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 21.
29. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 572. Арк. 46
30. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 572. Арк. 68
31. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 572. Арк. 120.
32. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.1. Спр.987. Арк. 43.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 49.
34. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 284.
35. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 290, 290а.
36. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 291, 291а.

37. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 292.
38. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1676. Арк. 3, 4–6, 7–11.
39. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 20. Спр. 353. Арк. 6.
40. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 353. Арк. 35.
41. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 353. Арк. 44.
42. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 844. Арк. 3.
43. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1555. Арк. 64,79.
44. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1573. Арк. 17.

References:

1. Bukreev T. (2017). Dutachiy budunok yak "istoruchna neobhidnist" v period formyvannya radanskoï totalitarnoi systemy [Orphanage as a "historical necessity" during the formation of the Soviet totalitarian system]. *Naukovi zapuski Ternopil'skogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodymyra Hnatyuka – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk. Series: History, Issue. 1 (1)*. Pp. 88–94. [in Ukrainian].
2. Bukreev T. (2016). Dosvid podolannya dutiachoi bezprutynosti v drugiï polovini 20 rokiv na pıvdni Ukrainu. [The experience of overcoming child homelessness in the second half of the 20s of the twentieth century in the South of Ukraine (according to the materials of Kherson region)]. *Naukovi praci istoruchngo facultetu Zaporizhckogo natsionalnogo universitetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*. 45, 1, pp. 221–226. [in Ukrainian].
3. Vlasyuk I. (2014–2015). Derzhavni ta suspilni zahodu podolannia dutiachoi bezprutynosti na Volyni v 20 rokah. [State and public measures to overcome child homelessness in Volhynia in the 1920s]. *Gurzhiyevski istorychni chutannia: Zbirnik naukovykh prac – Gurzhiyev's historical readings: Collection of aukovyh works*. 8–9, pp. 100–103. [in Ukrainian].
4. Vlasyuk I. (2018). Dialnist derzhavnuh komisij dopomogu ditiam na Volyni pid chas NEPu (1921–1928). [Activities of state commissions to help children in Volyn during the NEP years (1921–1928)]. *Eminak: naukovyy chokvartalnik – Eminak: scientific quarterly, № 1 (21) (January-March), vol. 3*. P. 66–70. [in Ukrainian].
5. DAZhO – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian]. F. R-31. Op. 1. Spr. 8. Ark. 2.
6. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R-31. Op. 1. Spr. 112. Ark. 38.
7. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R-31. Op. 1. Spr. 112. Ark. 101.
8. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R-31. Op. 1. Spr. 112. Ark. 150.
9. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R-31. Op. 1. Spr. 112. Ark. 178-179.
10. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R 277. Op. 1. Spr. 98. Ark. 65.
11. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 643. Op. 1. Spr. 2. Ark. 49.
12. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 643. Op. 1. Spr. 10. Ark. 9.
13. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 1657. Op. 4. Spr. 43. Ark. 48.
14. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 1657. Op. 4. Spr. 43. Ark. 53.
15. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 1983. Op. 1. Spr. 3. Ark. 31.
16. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 1983. Op. 1. Spr. 3. Ark. 63.
17. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. F. R. 1999. Op. 1. Spr. 1. Ark. 31, 193, 241.
18. Zinchenko A. (2007). Dialnist centralnuh derzhavnuh orhaniv z putan podolannya dutiachoi bezprutynosti v 20–30x rorah dvatsatogo stolittya v Ukraini. [Activities of central state bodies on overcoming child homelessness in the 20–30s of the twentieth century in Ukraine]. *Intelligentsia I vlada. Seria: istoria – Intelligentsia and power. Series: History*. Vip. 10, pp. 54–67. [in Ukrainian].
19. Zinchenko A. (2002). Dutiacha bezprutynist v radyanskyi Ukraïni v 1920 I perchiy pokovuni 1930 rokiv. [Child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s and the first half of the 1930s] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa. [in Ukrainian].
20. Ivanenko V., Ishchenko I. V. (2006). Ukraina Nepivska: analys socialneh anomalii v pıvdennoh regionah. [Nepivska Ukraine: an analysis of social anomalies in the southern region]. Monograph. Dnepropetrovsk, 280 p. [in Ukrainian].
21. Ishchenko I. (2001). Zhebrakuvannya i brodiashnist yak socialni anomalii v Ukraina period Nepu (1921–1928): objectivni ta sub'ektivni chynniki pochurennia. [Begging and vagrancy as social anomalies in Ukraine during the NEP period (1921–1928): objective and subjective factors of spread]. *Grani – Faces, 1 (15) January-February*. P. 26–34. [in Ukrainian].
22. Ishchenko I. (2003). Derzhavna polituka u sferi borotbu z socialnymy anomaliami period NEPu 1921-1928): dosvid, proturicha, uroku (za materialamu Hsvdnyia Ukrainu). [State policy in the field of combating social anomalies of the NEP period (1921–1928): experience, contradictions, lessons (according to the materials of the South of Ukraine)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnepropetrovsk. [in Ukrainian].
23. Komar E. (2015). *Socialni anomalii povsaddennogo zhuttya naseleennia USRR v 20 roky*. [Social anomalies in the everyday life of the population of the USSR in the 1920s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 213 p. [in Ukrainian].
24. Starodubets G., Starodubets V. (2019). "Posbavlentsi" v socialniy structure radianckogo sela 1920 rokiv. ["Deprived" in the social structure of the Soviet village of the 1920s]. *Naukovi zapuski Vinnitskogo derzhavnogo universitetu Mykhaila Kotsyubynskogo – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University of Mykhailo Kotsyubynsky. Series: History (27)* [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi archiv vyschuh organiv vladu ta upravlinnya Ukrainu (TsDAVO UKRAINU). [in Ukrainian]. F. 166. Op. 2. Spr. 514. Ark. 5.
26. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 514. Ark. 5.

27. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 521. Ark. 9.
28. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 521. Ark. 19.
29. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 572. Ark. 46.
30. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 572. Ark. 68.
31. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 572. Ark. 120.
32. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 1. Spr. 987. Ark. 43.
33. TsDAVO UKRAINU. F. 1626. Op. 2. Spr. 1626. Ark. 49.
34. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 1626. Ark. 284.
35. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 1626. Ark. 290, 290a.
36. TsDAVO UKRAINU. F. 1626. Op. 2. Spr. 1626. Ark. 291, 291a.
37. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 1626. Ark. 292.
38. TsDAVO UKRAINU. F. 166. Op. 2. Spr. 1676. Ark. 3, 4–6, 7–11.
39. Tsentralnyi derzhavnyi archive gromadskuh objednan UKRAINU (TsDAGO UKRAINU). [in Ukrainian]. F. 1. Op. 20. Spr. 353. Ark. 6.
40. TsDAGO UKRAINU. F. 1. Op. 20. Spr. 353. Ark. 35.
41. TsDAGO UKRAINU. F. 1. Op. 20. Spr. 353. Ark. 44.
42. TsDAGO UKRAINU. F. 1. Op. 20. Spr. 844. Ark. 3.
43. TsDAGO UKRAINU. F. 1. Op. 20. Spr. 1555. Ark. 64, 79.
44. TsDAGO UKRAINU. F. 1. Op. 20. Spr. 1573. Ark. 17.